

ПРАДМОВА

«Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны» змяшчае лексіку, характэрную для мясцовай гаворкі сельскага насельніцтва на тэрыторыі паабапал р. Дняпра ў аколіцах г. Лоева Гомельскай вобласці. Раён гэты досыць цікавы ў дыялектных адносінах. Гаворка яго займае берагавое становішча ў палескай групе гаворак, да якой яна адносіцца генетычна. На поўначы яна мяжуе з разнастайнымі дыялектнымі гаворкамі наваколля Гомеля, а на ўсходзе — з гаворкамі Чарнігаўскай вобласці. Па слоўнікаваму складу гаворка гэтай часткі Палесся яшчэ не даследавалася. У той жа час навуковая і практычная цікавасць да лексічных багаццяў гэтага старажытнага краю па Дняпры і нізоўі Сожа вельмі вялікая. Геаграфічнае палажэнне рэгіёна (на стыку некалькіх дыялектных груп) абумовіла багацце і разнастайнасць яго гаворкі. У слоўнік уключана не толькі вузкая тэрытарыяльная лексіка Лоеўшчыны, але і лексіка яе наваколля.

Гаворка Лоеўскага раёна ў сучасным стане не з'яўляецца аднароднай. Вызначаюцца тры асноўных групы: гэта гаворка карэнных жыхароў Лоеўшчыны, гаворка перасяленцаў з былой Мінскай і Магілёўскай губерняў і гаворка перасяленцаў з былой Чарнігаўскай губерні.

Бясспрэчна, найбольшую цікавасць мае гаворка карэнных жыхароў Лоеўскага раёна, якая сумяшчае асаблівасці як беларускай, рускай, так і ўкраінскай моў. Лексіка сельскага насельніцтва гэтай гаворкі ўключана ў слоўнік.

Галоўныя фанетычныя асаблівасці гаворкі наступныя:

У палажэнні пад націскам, акрамя галосных-манатонгаў *i, ы, у, е, о, а*, падобных да галосных у беларускай літаратурнай мове, у традыцыйнай гаворцы адзначаюцца таксама дыфтонгі: *yo* ў гістарычна новых закрытых складах: *вуол, куонь, стуог, суон* і *іе* на месцы

этымалагічных *ѣ, е*: *дѣд, хлѣб, на сталіѣ, сіѣм, піѣч*. Дыфтонг *yo* адзначаецца не толькі на месцы *o* з этымалагічнага *o*, але і на месцы галоснага *o* з *ѣ* (*суон*); дыфтонг *ie* сустракаецца не толькі на месцы *ѣ*, але і на месцы этымалагічнага *e* ў гістарычна новых закрытых складах *сіѣм, піѣч* (дыфтонгі ў тэксце слоўніка не абазначаны).

Непаслядоўнасць пераходу *e* з этымалагічнага *e* і *ѣ* ў *o* ў пэўных фанетычных умовах. У лексічна абмежаваных выпадках не назіраецца пераход *e* ў *o* пад націскам перад цвёрдымі зычнымі і ў канцы слова, г. зн. у тых выпадках, дзе фанетычна заканамерны пераход у *o*: *авес, мед, далека, Хведар, усе поле, мае пісма, твае гасцэванне, е работа* і інш. (паралельна ўжываюцца *аўѣс, мѣд, усѣ, маѣ*).

Важнай асаблівасцю, якая адрознівае гаворку ад іншых беларускіх і ад паўночнаўкраінскіх гаворак, з'яўляецца пераход этымалагічнага *ы* ў *у* пасля губных і губна-зубнога *в* (як пад націскам, так і без націску) у каранях слоў, прыстаўках і канчатках розных часцін мовы ў выніку моцнай лабіялізацыі губных і губна-зубнога *в*: *бук, кабула, му, муш, ву, вукінула, паграбу*.

Вакалізм першага пераднаціскага складу характарызуецца наступнымі асаблівасцямі:

Наяўнасцю рэштак оканья, якое ў гаворцы прадстаўлена як асімілятыўнае, пры супадзенні гукаў [o] і [a] ў адным галосным [a] перад усімі іншымі націскнымі галоснымі: *столѣм*, але *сталѣ, сталѣ, сталы*; *ногѣй*, але *нагѣ, нагѣ, назѣ* і г. д.

Супадзеннем галосных няверхняга пад'ёму *e, o, a* ў першым пераднаціскным складзе пасля мяккіх зычных у *e*, сярэднім паміж *e* і *a* ([e^a]).

Вымаўленне галоснага *a* ў першым і другім складзе перад націскам больш працяглае і з выразным павышэннем тону, у выніку чаго робіцца ўражанне найбольшай паўнаважнасці і сілы гэтага складу. Падаўжэнне адбываецца ў пазіцыі перад галоснымі верхняга пад'ёму: *вѣзілі, рѣбіла, зѣ Мікулічы, пѣсылаць, пѣдышоў, дѣкупіцца, зѣгубіў*.

У сістэме зычных адзначаюцца наступныя асаблівасці:

Адсутнасць аглушэння звонкіх зычных у становішчы

перад глухімі і на канцы слова: *гроб, боб, сад, клад, нож, мороз, суседка, лёгка, ражка, казка* і інш.

Асаблівая артыкуляцыя губных, якая праяўляецца ў іх напружанасці і моцным агубленні. Губныя ў гаворцы з'яўляюцца гукамі з моцнай лабіялізацыяй, у тым ліку і зычны *в*.

У гаворцы адсутнічае такая важная асаблівасць беларускіх гаворак, як дзеканне — вымаўленне мяккага *д'* з свісцячым адценнем (*дз*). Акад. Я. Ф. Карскі гэту агульнабеларускую рысу (дзеканне разам з цеканнем) лічыў «самай характэрнай рысай беларускага кансанантызму» і тут жа падкрэсліваў, што яе няма толькі ў некаторых берагавых гаворках, пераважна паўднёва-ўсходніх, часткова ўсходніх і паўночных. У нашых гаворках зараз цеканне назіраецца: *детка, дейка, прыходій, дядька*, але *цётка, цертушка, прыдзіце* і г. д.

Не менш важнай асаблівасцю кансанантызму гаворкі з'яўляецца ацвярдзенне губных зычных. Як вядома, у беларускіх гаворках гэта зацвярдзенне абмяжоўваецца становішчам перад *і* і ў канцы слова: *сем, сын, голуб, п'у, б'у*. Зацвярдзенне захапіла становішча перад галоснымі [*а*] з *н* і [*о*] з [*е*]. Але гэтыя галосныя заўсёды знаходзяцца пасля мяккіх зычных, таму паміж цвёрдымі губнымі і галоснымі [*а*], [*о*] з'яўляецца [*ј*]: *м'аса, м'ала, п'атніца, п'атка, жараб'онак, прыў'оз* і г. д.

З марфалагічных асаблівасцей найбольш істотнымі з'яўляюцца:

Рэшткі раней прадуктыўнай катэгорыі парнага ліку: *две хаці, две сестрэ, две пісьме, две сераде* і інш.

Рэшткі форм клічнага склону: *Тане, Каце, чалавеча, Іване*.

Ужыванне ў вінавальным склоне множнага ліку форм на *-ы, -і* для назоўнікаў, якія абазначаюць не толькі неадусаўлёныя прадметы (*па ягады, па косці*), але і адусаўлёныя, галоўным чынам жывёл (*па валы, даіць коровы, пагналі коні*) і нават асоб (*дадуць грабцы, пакарміў деці*).

Частковае захаванне архаічных форм давальнага і меснага склону множнага ліку: *к пастухом, к рыбаком, у стогóх, на дворóх*.

Наяўнасць кароткай формы прыметнікаў і ўжыванне яе ў ролі азначэння: *холодну воду, нечысту сілу* і інш.

«Слоўнік» складзен на матэрыяле адной гаворкі, якая

вывучалася аўтарам з 1960 па 1980 год. Асноўным метадам збірання лексічнага матэрыялу было назіранне і фіксацыя дыялектнай вуснай мовы, а таксама апытанне (пры збіранні лексікі з канкрэтным значэннем). Дыялектныя словы адабраны дыферэнцыяльна ў адносінах да беларускай літаратурнай мовы. У слоўніку змешчана наступная лексіка:

Словы з дыялектнымі карэннымі марфемамі: *хвішча* 'моцны халодны дождж ці снег з ветрам'; *хатылле* 'рызжэ, лахманы'; *плайны* 'бакены' і інш.

Словы, якія адрозніваюцца ад адпаведных слоў беларускай літаратурнай мовы сваёй марфалагічнай структурай: *пакуль* 'пакулле', *полоння* 'палонка', *памінак* 'памяць', *па-наські* 'па-нашаму' і інш.

Словы, якія адрозніваюцца фанематычна: *учора* 'ра', *каромісел* 'каромысел', *вішня* 'вішня', *вісокі* 'высокі', *палусаднік* 'палісаднік', *халасцік* 'халасцяк', *бацілы* 'бахілы', *банак* 'банк' і інш.

Словы з акцэнталагічнымі асаблівасцямі: *падсціл* 'подсціл', *падуст* 'подуст', *халосты* 'халасты', *халадна* 'халодна' і інш.

Словы з граматычнымі адрозненнямі: *палуклінік* м. р. 'паліклініка', *верэння* ж. р. 'варэнне', *тон* м. р. 'тона'.

Словы, якія не адрозніваюцца ад слоў беларускай літаратурнай мовы сваім гукавым складам, але ў гаворцы маюць іншае значэнне: *цікавы* 'акуратны', *паддэўка* 'ніжня спадніца'.

Словы, якія часткова адрозніваюцца ад слоў беларускай літаратурнай мовы сваёй семантыкай: *падушка* 'падушка' і 'пярына'; *падымацца* 'падымацца' і 'распачынаць зборы, падрыхтоўку да чаго-небудзь'.

Словы са стылістычнай афарбоўкай, якія ў слоўніках літаратурнай мовы кваліфікуюцца як абласныя, устарэлыя, прастанародныя: *бабка* 'павітуха', *байструк* 'пазашлюбнае дзіця'.

Словы з асаблівасцямі ў адносінах сінтаксічнага спалучэння з іншымі словамі: *паблагодарыць* (каму) *ему*.

Словы, агульныя са словамі ў рускай літаратурнай мове, якія шырока распаўсюджаны ў гаворцы: *пальзіцельны* 'карысны', *памрачэнне* 'галавакружэнне', *панадобіцца* 'спатрэбіцца'.

Фразеалагізмы, якія адсутнічаюць у беларускай літаратурнай мове або маюць іншае значэнне ці іншую су-

вязь паміж кампанентамі: *павуедаць гаршкі* 'прагна пасці', *зайца скакаць* 'быць у цеснаце'.

Асобнымі самастойнымі артыкуламі змешчаны ў слоўніку словы, утвораныя ад пералічаных вышэй груп. Гэта тлумачыцца своеасаблівацю дыялектнага словаўтварэння, а таксама адсутнасцю невытворнай асновы для многіх дыялектных слоў, напрыклад: прадуктыўнае ўтварэнне дзеясловаў з прыстаўкай *папа-*, якая мае значэнне працягласці дзеяння: *папаякатаць*, 'паплакаць, пакрычаць', *папаразаць*, *папаробліваць* і інш.; суфікс *-енн-* у прыметніках для абазначэння вышэйшай ступені якасці: *паганенны*, *красівенны*, *бальшэнны*; суфіксы *-енечак-*, *-есенечк-*, *-юпесенечак-*: *маленечаккі*, *малесенечкі*, *малюпесенечкі*.

У слоўніку знайшла сваё адлюстраванне самая разнастайная па свайму значэнню лексіка: назвы прадметаў ужытку, назвы страў, вопраткі, абутку, прадстаўнікоў жывой і прадметаў нежывой прыроды, сельскагаспадарчых тэрміны, тэрміны роднасці і інш. Шырока прадстаўлены назвы дзеянняў, стану, якасці, уласцівасцей і прымет прадметаў.

Слоўнік адносіцца да тыпу тлумачальна-перакладных. Прямаяняюцца тры спосабы тлумачэння:

1. Дыялектныя словы, значэнні якіх поўнасцю супадаюць са значэннем іх адпаведнікаў у беларускай літаратурнай мове, тлумачацца пры дапамозе гэтых адпаведнікаў, напрыклад: *паберажыца* 'паберагціся', *павымерхацца* 'прагаладацца'.

2. Дыялектныя словы, значэнні якіх не супадаюць са значэннямі слоў у літаратурнай мове, тлумачацца апісальна: *падáўніна* 'тое, што было калісь, што даўно мінула'; *паджэнішнік* 'дружка жаніха' і інш.

У некаторых выпадках словы забяспечваюцца камбінаваным тлумачэннем—спалучэннем перакладу з дэталёвым апісаннем: *павекаваць* 'звекаваць, доўга пражыць на адным месцы'; *пакрэпіцца* 'падсілкавацца, падмацавацца ядой'.

Рээстравыя словы размешчаны ў алфавітным парадку з граматычнымі паметамі. Падаюцца ўсе часціны мовы (знамянальныя і службовыя). Фанетычныя варыянты рээстравых слоў не прыводзяцца, яны паказаны ў ілюстрацыйным матэрыяле. З граматычных памет для назоўнікаў указваецца род. Калі слова ўжываюцца ў форме

толькі адзіночнага або множнага ліку, ставіцца: *адз.* або *мн.* Для дзеясловаў вызначаецца трыванне: закончанае або незакончанае. Некаторыя словы гаворкі маюць стылістычныя паметы і паметы эмацыянальнай ацэнкі, якія прыводзяцца пасля граматычных. Широка выкарыстаны ілюстрацыйны матэрыял. Пасля знака Δ падаюцца ўстойлівыя словазлучэнні без падзелу на ўласна фразеалагізмы і тэрміналагічныя спалучэнні.

АБСЛЕДАВАНЫЯ НАСЕЛЕННЫЯ ПУНКТЫ

Бывальскі с/с, вв. Бывалькі, Дзяражычы, Цясны.

Казярожскі с/с, вв. Казярогі, Крупейкі, Мохаў.

Карпаўскі с/с, в. Карпаўка.

Малінаўскі с/с, в. Вулкан.

Пярэдзелкаўскі с/с, вв. Барэц, Первамайск, Пярэдзелка.

Ручаёўскі с/с, в. Ручаёўка.

Страдубскі с/с, вв. Рудня Марымонава, Чаплін.

Сяўкоўскі с/с, в. Сяўкі.

ПРЫНЯТЫЯ СКАРАЧЭННІ

абразл. — абразлівае

адз. — адзіночны лік

адм. — адмоўны

анат. — анатамічнае

арх. — архаічнае

асаб. — асабовы

асудж. — асуджальнае

безасаб. — безасабовы

вык. — выказнік

выкл. — выклічнік

груб. — грубае

дзеепрым. — дзеепрыметнік

дзеепрысл. — дзеепрыслоўе

дзеясл. — дзеяслоў

ж. — жаночны род

займ. — займеннік

зак. — закончанае трыванне

зб. — зборны

злучн. — злучнік

з нар. — з народнай

зняважл. — зняважлівае

іран. — іранічнае

ляянк. — ляянкавае

ліч. — лічэбнік

м. — мужчынскі род

мадальн. — мадальнае

мн. — множны лік

п. — ніякі род

недабр. — недабральнае

незак. — незакончанае трыванне

памянш. — памяншальнае

перан. — пераноснае

прым. — прыметнік

прыназ. — прыназоўнік

прысл. — прыслоўе

пабочн. слова — пабочнае слова

спец. — спецыяльнае

субст. прым. — субстантыўіраваны прыметнік

узмацн. — узмацняльнае

у знач. наз. — у значэнні назоўніка

уст. — устарэлае

уст. — устарэлае

часц. — часціца